

KERIMBAÝ KURAMBAÝEW,

Ajynyýaz adyndaky Nöküs döwlet mugallymçylyk institutynyň professory, filologiýa ylmlarynyň doktory, Garagalpagystan Respublikasynyň ylymda at gazanan işgäri

AHMET MÄMMEDOW,

TYA-nyň Milli golyazmalar institutynyň baş ylmy işgäri, filologiýa ylmlarynyň doktory, Garagalpagystan Respublikasynyň at gazanan medeniýet işgäri

BEÝİK ŞAHYRA BAGYŞLANAN ÖZBEK ROMANY

1. Dramadan romana

Horezmli tanymal edebiýatçy, ýazyjy hem dramaturg Kurbon Muhammadrizonyň «Gurbatda garib» (sözme-söz «ýat ülkede ýalňyzlykda» – «Magtymguly») atly sazly-drama eserini ýazandygy we onuň Horezm Döwlet teatrynda goýlandygy barada Magtymgulynyň 225 ýyllygynyň geçirilýän döwründe – 1960-njy ýylda türkmen metbugatynda ýatlanylpydy. Şonda awtoryň ady Gurbanbaý Mätrzaýew diýlip görkezilipdi. Ýeri gelende aýtsak, şu ýazgylaryň awtorlarynyň biri özüniň «Özbek dramaturgiýasynda türkmenler»¹ diýen makalasynda bu drama eseri barada hem ymykly durup geçipdi.

Görüp otursak, «Magtymguly» dramasyňyň ýazylanyna elli ýyldan köpräk wagt geçipdir. Şu ýyllaryň dowamynda Magtymgulynyň şahsyýeti, onuň döredijilik ykbaly hakynda başga bir has düýpli edebi žanrda eser döretmek hyýaly awtory terk etmedik bolara çemeli. Ýazyjynyň 2010-njy ýylda «Horezm» neşirýatynda çap edilen «Magtymguly» taryhy romany awtoryň şonuň ýaly maksat-niýetiniň önümi. Roman dört bölümden ybarat bolup, olaryň her biri ýörite sözbaşy goýlan baplary öz içine alýar. Awtor nähilidir bir wakanyň ýa-da waka bölejiginiň emele gelmegini, haýsy ýerde, neneňsi

¹ «Sowet edebiýaty» žurnaly, 1979, № 10.

edebi närseden peýdalanmasyny baş keşbi – Magtymguly bilen baglanyşdyrýar, ähli hadysalary onuň hereketleri arkaly çözmäge çalyşýar. Eser Magtymgulyň Hywa bilen hoşlaşyk pursadyny suratlandyrmak bilen başlanýar. Ynha, şahyr «Şirgazy han» medresesinde üç ýyl tälim-terbiýe alyp, bilimini kämilleşdirip, indi öz Watanyňa gaýtmagyň aladasynda. Han oňa ak pata berip, hoşlaşmak üçin, medresä gelýär. Magtymgula yzzat-hormat edýär. Şahyryň deň-duşlary, medresäniň talyplary hem onuň bilen hoşlaşmak üçin jemlenipdirler. Han Şahyra Hywa halkynyň we özüniň gadyr goýýandygyny aýdýar. Görkezilýän hormata ýüregi tolgunan Magtymguly hyýal deňzine çümýär... ýaşlyk ýyllaryny birin-birin ýatlaýar, çagalykdan şu güne çenli okamak we ylym ugrundaky gözlegleri onuň göz önünde janlanýar... Soňky wakalarda okyjy Magtymgulyň oglanlyk döwri, onuň maşgala ýagdaýy, ata-enesi, doganlary, gyz jigisi hakyndaky teswirler bilen tanyşdyrylýar, şahyr bolup ýetişmeginde, edebiyata köňül bermeginde maşgala dessurlarynyň orny nygtalyp görkezilýär. Döwletmämmet mollanyň ogly Magtymgula nesihatларында, edebi, durmuşy sapakларында, umuman, peder we perzent mynasybetine esaslanýan wakalarda okyjy şübhesiz mähirli atany, öz zamanasynyň beýik şahyryny, ylym-bilimlilikde kämil ynsany görüp bilýär.

Bu ugur – ata we ogul mynasybeti «Gurbatda garyb» dramasynda hem açyp görkezilýär. Ýöne welin, onda Azadynyň keşbi illýustratiw – ýüzleý şekilde bolup, Magtymgulyň takdyryna täsiri, ogluna sowat öwretmekdäki, onuň düýpli bilim almagyndaky hyzmaty örän öçügsi berilýärdi. Şundan ugur alynsa, Azady roman-da hakyky çeper keşp derejesine görterilipdir. Magtymgulyň şahyr bolup ýetişmeginde atasy Döwletmämmediň tagallalary, aladalary romanyň birnäçe babynda ynandyryjylykly suratlandyrylýar. Döwletmämmet molla obalaryndaky kiçiräk bir medresede oglan okadýar. Wagt tapyp, ogly Magtymguly bilenem goşmaça meşgullanýar, edebi türgenleşme ýollaryny görkezip, oňa maslahat berýär, döredijiligiň syrlary bilen tanyşdyrýar. Onuň goşgularynyň rüstem taraplaryny-da, kemter taraplaryny-da aýdyp durýar. Oglunyň şahyrçylyk zehininiň barha durlanyp barýanyny, emma şonuň bilen bir hatarda, gös-göni

täsirlenmek, başgalara öýkünmek ýagdaýlaryny görüp, oňaly bir pursatda ogluna «Oglum, setirleriňe gepim ýok, emma beýtmek dogry däl. Men seniň dädeň, lekin başgalaryň ýazanyna beýle goşmaçalar (düzedişler) girizseň, olaryň senden göwünleriniň galjagyna söz ýok. Näme üçin diýseň, her kimse ýüregindäkini ýazýandyr. Her kim öz bilimi, dünýägaraýşy, mümkinçiligi bolýandyr. Şonuň ýaly edilip ýazylyşyna garabam, ol galam eýesiniň kimdigini, ussatlyk derejesini anyklaýandyr. Aýtmak gerek ki, seniň öý tekjände ýap-ýaňy ýasap goýan ýüzügiňi alyp, men ony özümçe gaýtadan özgertsem nähili bolar? Her kimiň öz ýaradan zadynda onuň öz ýüzi–tagmasy galýandyr. Muny hiç kim inkär edip bilmez. Ýagny ki, başga kişi oňa el urdumy, onda ony döredeniniň ýüzi, ruhy ýok bolýandyr» diýip öwüt berýär.¹

Awtor bu taýda iki ýagdaýy göz önünde tutýar. Birinjiden, ol Azadynyň edebi döredijiligiň kada-kanunlaryny gowy bilýändigini aňlatsa, ikinjiden, ol başga bir şahyra öýkünilip ýazylyan eserleriň bizahinlilik alamaty bolup durýandygyny ogluna düşündirýär, ony ünsli, öz sesli bolmaga çagyryr. Magtymguly бүтін өmründe we döredijilik işinde beýle öwüt-nesihatlarý unutmalyr, galamyny özboluşly ýöretmäge çalyşýar. Şunuň bilen baglanyşykly wakalar örän dogruçyl suratlandyrylýar. Azady Magtymguludan ýygy-ýygydan «synag» alyp durýar, onuň din ylmyny ele almagyndaky yhlasyny makullaýar. Şahyrdaky ilkinji sopuçylyk garaýyşlaryň döremegi we dura-bara durnuklaşmagy oňa atasynyň gös-göni täsiri bilen utgaşdyrylýar. Şol döwürň durmuş hakykaty bilen häsiýetlenýän bu ýagdaýlar romanda özüniň göwnējaý teswirlerini tapýar. Dini äheňler, yslam taglymaty romanyň ençeme sahypalaryna siňdirilýär we şonuň netijesinde Magtymgulynyň ylahyýete hem-de sopuçylyk ylmyna bolan mynasybeti göwnējaý açylyp görkezilýär.

«Gurbatda garyb» dramasynda bu ýagdaý başgarak bir röwüşde berilýärdi, ýagny ol dinsizlikde aýyplanyp, medreseden kowulýardy. Munuň üçin ýazary ýazgarmak, bu günki gün, elbetde, ýerliksiz bolar. Sebäbi ol döwür azat-erkin pikirlenmäge ýol bermeyän, şonuň bilen

¹ Курбон Мухаммадризо. Махтумкули. Тарихий роман – Ургенч, «Хорезм», 2012, 17 sah.

barabarlykda sopuçylygy-da düýp-teýkary bilen inkär edýän döwür bolupdy. «Magtymguly» romanynda yslam düzgünlerine, dini taglymatlara ynsanyň içki mazmuny, onuň ahlak kämilligi we ruhy päklik ölçeği hökmünde çemeleşilýär. Şeýle çemeleşme dogrudyr, okyjy hem ýazyjynyň bu ýagdaýy, iki edebiýat göz önünde tutulanda hem, ilkinji gezek edebi dolanyşyga girizendigini makullaýar.

2. Maksatly ädimleriň çeper beýany

«Magtymguly» romanynda ýene bir taryhy hakykatyň üstünden barýarys. Ol Magtymgulynyň Buhara gelşi we Göğeldaş medresesinde bilim alşy bilen bagly wakalar. Şahyryň Buhara barandygy we ady agzalan medresä maňlaý dirändigi hakynda ylmy çeşmelerde-de ýatlanylýar. Ýazyjy şol maglumatlara esaslanyp, Magtymgulynyň Buhara bolan wagtyny we ol ýerdäki hereketlerini ýeke-täk bir waka ýordumyna birleşdiripdir. Awtoryň Buharanyň taryhyny, döwrüň syýasy-durmuş ýagdaýlaryny, halk durmuşyny we adamlaryň özara gatnaşyklaryny içgin öwrenendigi şol hili wakalarda oňat duýulýar.

Şahyr Buhara saparyny şähre aýlanyp görmekden başlaýar, uly-kiçi medresedir metjitler, owadan, belent minaralar, kaşan köşkler, açyk göwünli adamlar – bularyň hemmesi şahyra öz oňaly täsirini ýetirýär. Ynha, şeýle gezelenç mahalynda, Magtymguly ýerli şahyr Mujrim Obid bilen tanyşýar. Başda şahyr ony ýönekey ýigitleriň biridir diýip hasaplaýar. Ýigidem özüni haýdan-haý tanadybermeýär-de, Magtymgulyny öýüne myhmançylyga çagyryýar, «syr» hem şol ýerde açylýar. Magtymgulynyň gözi tekjede hatarlanyp duran kitaplara düşýär. Hojaýyn bir iş bilen daşaryk çykan mahaly, ol kitaplary gözden geçirip ugranda, olaryň käbiriniň sahybynda «Mujrim Obid», «Mujrim Obid diwany. Gazallar» diýen ýazgylary okap, haýran galýar. Öý eýesiniň pespälligine, kiçigöwünliligine, adamkärçiligine guwanýar. Şol günden başlap, ony halypa tutunýar, haýsy bir meselede geňleşmek zerurlygy ýüze çyksa, şahyr derhal Mujrim Obidiň ýanyna gelýär. Dostluk, halypa-şagirtlik berkeyär. Magtymguly Göğeldaşa okuwa kabul edilýär. Indi onuň durmuşynda täze bir döwür başlanýar. Medrese şahyryň bilimini, ylmyny çuňlaşdyrýar, durmuş tejribesini-de artdyrýar.

Romanda Magtymgulynyň Buharada ýaşanda gözi bilen görüp, şaýat bolan bir ýagdaýy orta atylýar. Şol waka arkaly ýazyjy halkyň agyr ykbalyna okyjynyň ünsüni çekýär. «Özbekbaý zyndanda», «Dar astynda» ýaly baplarda örän güýçli dartgynlylyk duýular. Olarda iki sany ynsanyň takdyry, olaryň başyna düşen külpetleriň umumyjemgyýetçilik häsiýeti ýazgarylýar. Ynsanlaryň ikisi-de Magtymgula hem ýat adamlar däl. Özbekbaý Magtymgulynyň ýoldaşy, dosty, ol Buhara şahyr bilen bile gelen adam. Dänegül bolsa Özbekbaýyň uýasy. Özbekbaý adam öldürmekde günälenip, töhmet atylyp, zyndana taşlanan bolsa, Dänegülem şonuň ýaly bir karamyň «pidasy» bolupdyr. Olaryň ömri gyl üstünde: ýa ölüm, ýa-da ömürlük zyndan. Ikisi-de jeza meýdanyna, dar astyna getirilipdir. Ýagdaý örän agyr, ýürek paralajy.

Mujrim Obid bu hakda Magtymgula habar berende, ol bu ýere gyssagly gelip ýetişýär. Köpüň içinde durup, hereketleri synlap ugraýar. Eger Özbekbaýyň boýnuna syrtmak salynsa, «Magtymguly bilindäki hanjary mäkäm gysymlap, hüjüme geçjek ýolbars ýaly gözleri ýanyp», kömege taýýar bolup durýar. Jellatlar hökümi berjaý etmäge girişenlerinde, ahwalatyň soňuna garaşyp durman, eli hanjarly atylyp öňe çykýar. Emir we onuň ýanyndaky emeldarlary garaşylmadyk bu ýagdaýa aňalyp galýarlar. Nökerler Magtymgulyny tutup, bendi kylmakçy bolanlarynda, emir: «Duruň, degmäň!» diýip buýurýar. Dartgynlylyk az-kem gowşayar.

Şeýle wakany esere girizmek bilen ýazyjy Magtymgulyny mert, dostunyň hatyrasyna, her niçik agyr şertde hem bolsa, hatda öz ömrüni howp astynda goýýan-da bolsa, ony penalamaga, oňa galkan bolmaga taýýar, töwekgel gahryman şeklinde görkezmek isleýär. Emma munuň gowy niýet hem bolsa, onçakly bir şowuna düşmändigini aýtmak gerek. Şahyryň şeýle pajygaly pursatda «eli hanjarly» meýdana çykmagy, haýbat atmagy, emiriň edil şol müddetde hiç bir sebäpsiz, oýlanyp hem durman, «duruň, degmäň» diýmegi – bularyň hiç biri okyjyny asla ynandyрмаýar. Çeper eserde her bir hereket hyýaly, toslama bolsa-da, okyjy ynanar ýaly derejede delile getirilmelidir.

Şunuň ýaly wakanyň dowamynda baş gahrymanyň häsiýetine mahsus ýene bir ýagdaý suratlandyrylýar. Buhara emiri Muham-

metrahym bir ýerde şahyr bilen tötänden gabatlaşýar, sorag-jogap alyşýar. Şol gepleşik sahnasynda Magtymguly döredijilikde-de, hakyky durmuşda-da halkyň dilinden, söz baýlyklaryndan adalaty dabaralandyrmakdan gorkmaýan, nähak işlere barlyşyksyz, zalymlygy ret edýän gahryman hökmünde ör-boýuna galýar. Emir bilen şahyryň arasyndaky çekeleşikli, hyjuwa ýugrulan täsirli pikirler Magtymgulynyň emiriň berýän sowallaryna gaýtarýan jogaplarynda delillenýändiginden-de daşgary, şahyryň ynsanperwerligini hem, halky kyn günlere sezewar edýänlere gahar-gazabyny-da aýan edýär. Ol бүтін ömründe milletine garamazdan adamy, halky söýüp, halkyň hyzmatynda ýaşapdyr, halkyň aň-düşünjesini ösdürmegi, onda ýagşy-ýamany saldarlap görmek endiklerini terbiýelemegi baş maksat edip, şoňa görä goşgular ýazypdyr. Şeýle taryhy we ylmy hakykaty tassyklamakdan ötri, ýazyjy käte Magtymgulynyň özüne «söz berýär», sygyrlaryndan peýdalanyň, bu ugruň ähmiýetini, jemagatçylyk üçin bähbidini ýene bir mertebe tassyklaýar. «Başlady» redifli goşgy emire, guşbegä, umuman, adalatsyzlyga atylan ok bolup görünýär.

Magtymgulynyň bu goşgusy sada adamlarda haýyrhonluk duýgularyny döretse-de, dürli hili pajygalaryň sebäbi bolup durýan bir topar emeldarlary ynjalykdan gaçyrýar. Hususan-da, şahyryň «Şalarda galmady hökmi adalat// Zalymlar bitoba öte başlady» ýa-da «Pygamber ornunda oturan kazy// Para üçin elin aç a başlady» kimin setirleri okalanda, emel eýeleri gýjynyp, Magtymgulyny derhal ýok etmäge perman bermegi emirden soraýarlar. Emma muňa emir razy bolmaýar. Sebäbi goşgynyň soňky bendindäki «Bäs gün synamaga iberdi seni// Senden ozal öten jananlar kany? // Her kim nobatynda öte başlady» ýaly pikirler emiri düýpli oýlandyryp, ahyrýeti onuň ýadyna salýar, ony «günäli» işlere çynlakaý çemeleşmäge çagyryýar. Netijede, emir Magtymgulyny jezalandyrmak pikirinden belli-külli el çekýär, dar astynda duran Özbekbaýy ölümünden saklap galýar, Dänegüli gulçulykdan boşadýar.

Şahyryň Buharadaky durmuşy syýasy-durmuş wakalary bilen köpräk baglanyşdyrylýar we munuň tersine, onuň medrese bilen, okuw-bilim ugurlaryndaky ädimlerine, göwnümize bolmasa, örän az üns berilýär. Aslynda, şahyr Buhara okamak, bilimini kämilleşdirmek

maksady bilen gelýär ahyryn. Şoňa görä, Magtymgulynyň ylmy, edebi düşüňjeleriniň kämilleşmeginde ozaly bilen Gögeldeş medresesiniň täsiri, hyzmaty görkezilmeli. Awtor şahyryň Buharalyk durmuşyna şonuň ýaly görnüşde çemeleşen bolanlygynda, ol taryhy hakykata-da, şahyryň göwün telwaslaryna-da has golaýlaşardy. Şeýle-de bolsa, roman Magtymgulynyň Buharadaky Mujrim Obid we Nury Kasym bilen halypa-şagirtlik mynasybetleri, şol döwrüň taryhy ýagdaýlary dogrusynda, belli derejede, düşünje berip bilýär.

3. Muhabbet we adat...

Magtymguly Buharadaka enesiniň kaza tapanyny, iki agasynyň biwagt ýogalanyny eşidip, ýurduna gaýdýar. Onuň obasyna gelenäki durmuşy-da rahatlykda we asudalykda geçmeýär. Ol bu ýere gelse, özüne öňkülerden-de has beter, has ýürek gyýygy wakalaryň garaşandygyny güman hem edenok. Onuň muhabbete wepasyny, maşgala söýgüsini, ata öňündäki borjyny we käbir yrym-ynançlara bolan mynasybetini görkezmek maksady bilen ýazyjy çylşyrymly bir sýužet ýordumyny esere girizýär. Ol – Magtymgulynyň biwagt aradan çykan agasynyň dul galan aýaly Akgyza öylendirilmegi bilen utgaşykly wakalardan ybarat. Türkmen edebiyatyny öwreniş ylmynda bu meselä dürli garaýyş saklanyp gelýär. Mysal üçin, G. Kulyýewiň «Ýowuz günler» romanynda-da Magtymguly Akgyza öylendirilýär. T. Taganowyň «Dürler hazynasy» powestinde Meňli Şyhym harpyga berlen terzde gürrüň edilýär.

«Gurbatda garyb» dramasynda hem Akgyz obrazy döredilipdi. Emma Magtymguly we Akgyz mynasybeti onda esli derejede ýüzleýdi, ýöntemdi, şahyryň hereketleriniň, häsiýetleriniň doly açylyşyna, onuň içki dünýäsindäki ruhy pese gaçmalara dahylly parçalar romandaky ýaly göze görnükli däl. Roman bu meselä ymykly orun berýär. Obrazlar has duýarlykly edilýär, mahlasy sýužet roman žanryna mahsus elementler bilen doldurylýar. Wakalar ata we ogul, Magtymguly we Akgyz, Meňli we Magtymguly ýordumlarynyň dönmelerinde ösdürilýär. Romanyň «Iki oduň arasynda», «Pederiň şerti», «Nika», «Hasrata öwrülen muhabbet» ýaly baplarynda Magtymgulynyň ruhy dünýäsi göwnējaý açylýar. Onuň ýüreginde iki hili duýgy çaknyşýar.

Olaryň biri agasynyň dul galan, özünden sekiz ýaş uly aýalyňa öýlenmegi bilen bagly ata talaby, beýleki biri söýgüsini бүтинleý terk edip, halaşan gyzy Meňlä biwepalyk etmegi. Barybir, ata öňündäki borç, jogapkärçilik, galyberse-de, urp-adat üstün çykyp, Magtymguly kysmata kaýyl bolmakdan başga alaç tapmaýar.

Ýazyjy nika dessuryny teswirlände, Magtymgulynyň ruhy ýagdaýyna ýene bir gezek dolanyp gelýär, biçäre gahrymanyň keç ykbaly-na okyjyny ýene ýakynlaşdyrýar, derdine şarikdeş edip goýýar. Ynha, şol teswir: «Magtymguly haraý isläp, bir Çowdur dostuna, bir Özbekbaýa seretdi. Görse, olaram başlaryny aşak egişip durlar. Döwletmämmet mollanyň özi şeýle edensoň, dagy ol derdini kime diýsin? Hudaýamy? Hudaý hem atanyň tarapynda. Ata razy – Alla razy. Ýigit iki oduň arasyndady».¹

Garaz, Akgyz Magtymgula nikalanyp berilýär. Onuň öz söýgüsi haraba çykdy, indi oňa söýgülisi Meňli bilen didarlaşmak, bile bolmak hiç haçan hem miýesser etmez. Bu pikir ony aldym-berdime salýar, gynaýar.

Ýagdaýdan habarly Meňli hem gam-gussasyny kim bilen paýlaşjagyny bilmän, dert-elemini içine salyp, ejir baryny çekip otыр. Bu işlerde Magtymgulyny aýyplara onuň hiç hili tutarygy–delili ýok. Dessur şeýle, däbiň garşysyna gitmegiň atanyň ýüzüne urmak bilen barabardygyna-da onuň gözi ýetik. Her niçigem bolsa, Meňli Magtymgula bolan söýgüsinden el üzüp bilmeýär, ol ony ýüreginde ezişläp saklaýar.

4. Magtymguly «Şirgazy han» medresesinde

«Magtymguly» romanynyň ikinji ýarymyndaky wakalar şahyryň Horezm topragyndaky, Hywanyň «Şirgazy» medresesindeki durmuşyna bagyşlanýar. Bu taýda şahyryň üç ýyllap bilim alanlygy taryhy hakykat. Ýazyjy anyk taryhy maglumatlar esasynda gyzykly, çeper waka toplumlaryny döretmegiň hötdesinden gelipdir. Awtor Magtymguly bilen bagly on sekizinji asyr Hywa taryhyna degişli ylmy-çeper çeşmeleri öwrenip, oňat özleşdiripdir. Eseriň her bir sahy-pasyndan döwrüň ruhuny, adamlaryna mahsus bolan aýratynlyklary

¹ Ýatlanan roman, 200 sah.

görmek mümkin. Horezmiň XVIII asyrdaky syýasy-jemgyýetçilik hem-de edebi ýagdaýy çeper hem janly şekillendirilýär, okyjy özüni göýä şol durmuşyň içinde ýaşap ýören ýaly duýýar. Magtymgulynyň şahsy durmuşy, onuň ylym-bilim, döredijilik ýolundaky ösüş, taplanýş, kämillik basgançaklary, ynha, şeýle çeper suratlandyrmalarda görkezilýär.

Magtymgulynyň üç ýyllyk durmuşy, «Şirgazy» medresesindeki okuw, onuň talyplar, halypalary, mugallymlary, beýleki döredijiler bilen gatnaşyklary romanda jikme-jik seljerilýär. Ululy-kiçili wakalar bir maksada – Magtymgulynyň gözüetiminiň giňeýiş we çuňlanýş basgançaklaryny aýyl-saýyl etmäge gönükdirilýär. Halypa-şagirtlik meselesine-de mynasyp orun berilýär. Şahyryň döredijiliginiň many, şekil, ideýa, çeperçilik babatlardaky öňe gidişi, ösüşi medresede berlen bilim bilen birlikde, ussatlaryň oňa ýetiren täsirleri bilenem baglanyşdyrylýar. Bu ahwaly anyklaşdyrmak üçin ýazyjy Kiromy, şol döwrüň Horezm döwletiniň adygan şahyrlary Andalyp we Pälwan-guly, Rawnak ýaly şahslaryny esere girizýär. Magtymguly olar bilen tanşyp, olardan öwrenip we muşaýra agşamlarynda goşgy okaşyp, tej-ribe toplaýar. Rawnak hem, Kiromy hem türkmen şahyrynda üýtgeşik ukyby, ýiti zehini görüp, ony her tarapdan goldaýarlar. Magtymguly şahyrlar dostlugynyň, halklar dostlugynyň tarapdary bolup çykyş edýär, şeýle dostlugyň halklar üçinem, edebiýat, medeniýet, bilim, ylym ugurlary üçinem bähbitlidigine ol örän oňat düşünýär. Ýazyjy muny Magtymgulynyň dilinden berilýän sygyr setirleri bilen tassyk-laýar: «Biliň, Pyragynyň iki gözi bar// Biri türkmen bolsa, biri özbe-gim!». Romanyň in bir ähmiýetli tarapy-da şu kysmatdaş halklaryň, edebiýatlaryň hemdemligini, agzybirlige, ylalaşykly ýaşaýşa ymty-lyşlaryny şu günki ýaşlara görelde edip goýmakdan ybaratdyr.

Magtymgulynyň dünýägaraýşyny, çeperçilik mümkinçiligini, dilewarlyk ukybyny, suhangöýlük başarnygyny «barlap görmekden», ony eseriň beýleki gahrymanlaryna we okyjylaryna aýan etmekden ötri, ýazyjy wakalaryň ýene bir «shahasyna» ýapyşýar: onuň diňe bir şahyrylykda däl, eýsem, sopusylyk ylmynda hem beýik şahsyýet bolup ýetişendigi şol «barlagyň» netijesinde aýdyň bolýar: «Sowal-jogap başlanýar. Ahun soraýar:

– Ýlmyň başy haýsy, ahyry haýsy?
– Ýlmyň başy Alla we ony tanamakdyr, ahyry bolsa Allatagalany tapmakdyr.

– Tarykat makamynyň owwaly nedir? «Kubbatul yslam» – bu haýsy makam?

– Tarykat owwaly «Toba» kelamy,
Horezm zamyny «Kubbatul yslam!...»¹

Şeýdip, sowal-jogaplar Magtymgulynyň rüstemligi bilen tamamlanýar.

Beýik akyldaryň «synagyna» gaýtadan dolanyp, ýazyjy şahyryň öz eserlerinden-de ýerlikli peýdalanýar. Olary Ahun bilen bolan sorag-jogap zolagyna örän ussatlyk bilen goşup goýberýär. Magtymgulynyň Durdy şahyr bilen sowal-jogap görnüşinde aýdyşan bir goşgusyny ýazyjy Ahun bilen Magtymgula diýseň ynandyryjylykly paýlaýar:

– O nämedir, ýakasy bar, ýany ýok?

O nämedir, adam ýuwdar, jany ýok?

– Ol kependir, ýakasy bar, ýany ýok,
Gara ýerdir, adam ýuwdar, jany ýok.

– O nämedir, derwezesiz galadyr,

O nämedir, penjiresiz binadyr?

– Ol köňüldir, derwezesiz galadyr,

Ol gabyrdyr, penjiresiz binadyr...²

Gepiň gysgasy, medresäniň baş müderrisi-de, Ahun hem Magtymgulyny «ýeňip» bolmajakdygyna ymykly göz ýetirenlerinden soň, olara kaýyl bolmakdan başga ýol galmaýar.

Mahlasy, şahyryň şeýle hormata mynasyplygy eseriň edebi gahrymanlarynda-da, okyjyda hem şübhe döretmeýär, ýazyjy ol ýagdaýlary mantyk taýdan jebis we ynanarly beýan edipdir.

5. Muhabbetli sahypalar

Syn berilýän bu eserde okyjyny gyzyklandyrýan ýene bir ugur bar. Ol ugur Magtymgulynyň özüne mahsus bolan häsiýetleri, şahyryň yşky heserlerini, Meňlä bolan ýokary derejedäki yhlasyny onuň ýüreginiň «iki bölegi» bilen utgaşykly we anyk edip görkezmek

¹ Ýatlanan roman, 250 sah.

² Şol ýerde, 251 sah.

bilen bagly. Aýseräniň keşbi romanda şonuň ýaly niýet bilen döredilýär. Ol akyly, aň-düşünjeli, şahyрана ýürekli bir gyz. Kiromynyň ýegençisi. Aýsere eseriň ençeme sahypalarynda görünýär. Nirede goşgy-şygyr aýdyşlygy – muşayra ýygnaýşygy bolsa, ol hem, köplenç, şol ýerde. Ol «Men!» diýen şahyrlar bilenem ýaryşmakdan çekinip durmaýar. Beýle hereketler onuň suhangöýlügine, zehinligine şaýatlyk edýär.

Dogrusyny aýtsak, Aýsere romanyň esasy gahrymanlarynyň biri. Özem şol döwrüň meşhur şahyr zenanlarynyň umumylaşdyrylan adaty wekili. Ynha, şu gyzyň Magtymgula göwni gidýär, ony halaýar. Şahyryň maşgalasynyň, halaýan gyzynyň barlygyny bilse-de, barybir, Magtymguludan umydyňy üzmeýär. Magtymguly-da ondaky şeýle duýgulary, özüne bolan ýürek telwaslaryny syzýar, özüniň hem kalbynda Aýserä höwesini, inçe duýgularyň döräp barýandygyny bilmän duranok. Ýazyjy bu wakany janly şekillerde suratlandyrýar.

Aşyk-mağşuklykda emele gelyän duýgulary täsirli beýan etmek maksady bilen awtor ýene-de Magtymgulynyň öz goşgularyna ýüzlenýär, olaryň belli-belli pursatlardaky ruhy ahwallaryny görkezip biljek şygyr setirlerini wakalara aralaşdyrýar, şeýle usul bilenem häsiýetleri aýan etmäge we parhlandyrmaga çalyşýar. Aýseräniň-de gatnaşýan muşayralaryň birinde şahyr «Dogrusy» diýen goşgusyny okaýar:

Eý peri, men aşygam saňa, ýanaram, dogrusy,
Görmeginçe gül ýüzüňi, bikararam, dogrusy.

Şähriňizde bir peri, adyn eşitdim men siziň:
Bilbili-biçäreýem, çoh ahy-zaram, dogrusy...¹

Goşgynyň okalyp gutararyna mähetdel, Aýsere «janalyjy bir garaýyş bilen» Magtymgula ýüzlenip: «Soramagyň aýby ýok, haýsy bagtly gyza bagyşlananka bu goşgy?» diýenini özi-de duýman galýar we utanyp gyzarýar.

Magtymguly hem «Elbetde, Meňlädir, başga kime bolsun, bar ömrüm şol melikä berlen» diýip jogap berýär.

¹ Ýatlanan roman, 243 sah.

Magtymguly bilen Aýsereli waka ulgamynda yşky mynasybetiň görkezilişinde durmuş hakykatyndan daşlaşmak, halkyň gadymy dāp-dessurlaryny nazardan düşürmek, hususan-da, aýal-gyzlaryň kysmatyna dahylly käbir ahwalatlaryň çözülişinde emeliligini, ýüzleýligiň duýulýandygyny bellemek isleýäris. Özbek gyzlaryna mahsus utanç-haýalylyk, çekinjeňlik, akylllylyk ýaly häsiýetler romanda hasaba alynmandyr. Aýseräniň Magtymguly bilen goşguly sowal-jogap alyşmalarynda muhabbet syrlyry açykdan-açyk, örän gönümel äşgär edilensoň, känbir maňza batarlykly däl.

Ýowar güni tötänlikde Magtymgulynyň aýagyndan içýan çakýar. Ýowara gatnaşýanlaryň barçasý ylgap gelip, şahyra nädip hemaýat etjeklerini bilmän durkalar, Aýsere sen-men ýok, «işe» girişýär, başyndaky ýaglygy bilen Magtymgulynyň içýan çakan aýagyň ýokarynyndan mäkämläp daňýar. İçýanyň çakan ýerine «lebini goýup» zäheri sorup taşlamaga başlaýar.

Elbetde, ýazyjy şeýle hereketde Aýseräniň Magtymgulyny jan-dilden halaýandygyny, oňa muhabbetiniň uludygyny, yhlasynyň güýçludigini nygtamak isleýär. Emma awtoryň islegi bilen okyjynyň islegini gatyşdyrmak bolmaýar, olar bir-birine ters gelmän, bir-birine kybaplaşmalydyr. XVIII asyrdaky ýaşan gyzlaryň beýle hereketine «hä!» bermek örän müşgöl. Ýazyjynyň beýle ýagdaýlara dykgatly, çynlakaý we örän jogapkärli çemeleşmegi gerek eken.

6. Dartgynly wakalaryň jümmüşinde

Romanda başga-da bir topar waka ugurlary bolup, olarda şahyryň häsiýetleriniň entek açylyp görkezilmedik taraplary bilen tanyşýarys. Magtymgulynyň halk, halky Magtymguly bilen bile, bitewi bir göwre şekilinde görkezmek arkaly olaryň özara mynasybeti, yzzat-hormaty, umumy duşmana garşy göreşde pikirdeşlik, berk baglanyşykly söweşjeňlik ruhy romanda dogruçyl teswirlenýär, halkyň ykbalynda şahsyýetiň, şahsyýetiň ykbalynda halkyň roly ynanarlykly beýan edilýär. Birnäçe bapda şahyr dartgynly, pajygaly hadysalaryň içinde hereket edýär. Şonda ol synçy däl-de, ýerine ýetiriji hökmünde suratlandyrylýar. Magtymgulynyň Hywadaky ýaşayşy hem birsydyrgyn asudalykda – rahatlykda geçmeýär, köplenç halat-

da, ol çekeleşikli, tutluşykly ýagdaýlarda ýüzüni görkezýär. Adalatsyz jemgyýetiň gynançly, töhmetçilikli pursatlary, pitneler onuň durmuşynda öz yzyny goýýar. Magtymguly hem wezir Muhammadwefo arasynda döreýän garşylyk bilen bagly hysyrdyly wakalar eserde diňe bir iki şahsyň arasyndaky däl, tutuş döwrüň gapma-garşylyklary edebi taýdan umumylaşdyrylýar, aňlylyk hem nadanlyk, adalatlylyk hem adalatsyzlyk arasyndaky dartymalar sypatynda şekillendirilýär. Romanyň «Weziriniň gara niýeti», «Nadanlygyň netijesi», «Şahyra hüjüm», «Ölüm hem ömür arasy» zeýilli baplarynda Magtymgulynyň kysmaty, zamananyň syýasy-jemgyýetçilik durumlary, gapma-garşylykly ýagdaýlardyr ahwalatlar okyjylary düýpli pikirlendirýär. Esasan hem, beýle wakalaryň beýik şahsyň dartgynly-da bolsa, köptaraply aladalaryny, halky häsiýetli tagallalaryny ýene bir sapar aýdyňlaşdyrýanlygy bellenilmelidir. Muhammadwefo we onuň meslekdeşleri, şeýhulyslam, işan-mollalar, kazy-kelanlar, müfti hem-de «yslam goragçylary» Magtymgulyny hiç zat ýok ýerden aýyplap, jeza bermek üçin buýruk berýärler. Emma olara bu ýowuz niýetlerini amala aşyrmak miýesser etmeýär. Rawnak, Kiromy, Andalyp, golaý-goltumda duranlar Magtymgulyny töwerekläp penalaýarlar. Habar gulaklaryna ilen bazar mähellesi-de, «eline näme ilse alyp, şahyry halas etmek üçin metjit tarapa eňip gaýdýar». Özbekbaý-da atyny çapdyryp, ýetip gelyär. Gepiň gysgasy, dostlarynyň, halkyň goldamagy, arka durmagy netijesinde Magtymguly jezadan gutulýar. Şeýtmek bilen, ýazyjy özbek halkynyň Magtymgulyny nä derejede ýokarda goýup, sylaýandygyna, hormatlaýandygyna okyjysynyň ünsüni gönükdirýär.

Awtor kowumlar, uruglar arasyndaky oňşuksyzlyklar bilen bagly wakalary-da özbaşyna bir sapaga düzýär. Olarda hem Magtymguly obrazy täze durmuş hadysalarynyň, täze edebi gahrymanlaryň üsti bilen doldurylýar, kämilleşdirilýär. Magtymguly kowumlar, kabylalar, uruglar arasyndaky agzalalyga garşy we gapma-garşylyklaryň soňuna çykmak, tireleri birleşdirip, halklaryň dostlukly gatnaşyklaryny ýola goýmak ugrunda dyngysyz göreşen, şeýle göreşe we asyly maksada bagyşlap goşgular ýazan şahyr. Bu ýagdaý ýazyjy tarapyndan anyk wakalarda, anyk obrazlarda täsirli gürrüň berilýär.

Umuman, ýazyjy bu romanynda özbek edebiýatynda türkmeniň beýik akyldary, filosofy, şahyry Magtymguly hakda ilkinji gezek şeýle köp gahrymanly, köp wakaly eseri ýazmak bilen özbek halkynyň türkmen şahyryna, onuň milli medeniýetine we tutuş ýurduna goýýan gadyryny, ýürekdeşligini ýene bir sapar nygtap görkezmegi maksat edinipdir.

Elbetde, «Bir kemsiz gözel bolmaz» diýlişi ýaly, bu uly göwrümlü romanda käbir säwliklere-de gabat gelinýär. Köp wakaly, köp gahrymanly eserler ýazylanda şonuň ýaly säwlikleriň sataşýandygy täzelik däl. Ýöne welin, roman häzirki durşunda-da özbek okyjylaryny Magtymgulynyň ömri, döredijiligi, ýaşan döwri bilen tanyşdyrmakda ähmiýetlidir. Aýratyn-da, şeýle tutumly, köp ýyllap zähmet siňdirilip ýazylan romanyň iki ýurduň Garaşsyzlygy zamanasynda, hormatly ýurt Baştutanlarymyzyň iki halkyň köp taraply gatnaşyklaryny pugtalandyrmak, ýaýbaňlandyrmak ugrundaky tagallalary döwründe peýda bolmagy guwanarlykly edebi hadysadyr.